

קטן בתפילין

הראל גרנביץ'

הגמרא בסוכה

איתא בגמרא (סוכה מב ע"א): "תנו רבנן: קטן היודע לנענע - חייב בלולב, להתעטף - חייב בציצית, לשמור תפילין - אביו לוקח לו תפילין. יודע לדבר - אביו לומדו תורה וקריאת שמע. תורה מאי היא? - אמר רב המנונא: תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב. קריאת שמע מאי היא? פסוק ראשון. היודע לשמור גופו - אוכלין על גופו טהרות, לשמור את ידיו - אוכלין על ידיו טהרות. היודע לישראל, ברשות היחיד - ספיקו טמא, ברשות הרבים - ספיקו טהור. היודע לפרוס כפיו חולקין לו תרומה בבית הגרנות. היודע לשחוט - אוכלין משחיטתו. אמר רב הונא: והוא שגדול עומד על גביו. יכול לאכול כזית דגן - מרחיקין מצואתו וממימי רגליו ארבע אמות. אמר רב חסדא: והוא שיכול לאוכלו בכדי אכילת פרס. אמר רב חייא בריה דרב ייבא: ובגדול, אף על פי שאינו יכול לאכול בכדי אכילת פרס, דכתיב ויוסיף דעת יוסיף מכאוב. יכול לאכול כזית צלי - שוחטין עליו את הפסח, שנאמר איש לפי אכלו. רבי יהודה אומר: עד שיכול לברר אכילה, כיצד? נותנין לו צרור וזורקו, אגוז ונוטלו. הדרן עלך לולב הגזול".

והנה יש לעיין מהו הקטן האמור כאן, האם מדובר בקטן שעבר את גיל מצוות או קטן שלא הגיע לגיל מצוות אלא חייב בהם מדין חינוך. ומשמע מהגמרא דהברייתא מדברת על קטן פחות מ"ג שנה, דדינו שחייב במצוות מדין חינוך, משום שסתם 'קטן' משמע קטן פחות מ"ג שנה (כמו דמצאנו בסנהדרין סח ע"ב "קטן פטור שלא בא לכלל מצוות") ועוד יש להוכיח שמדובר בקטן שעדיין לא הגיע לשנתו ה"ג, שהרי נאמר בברייתא "קטן היודע לנענע - חייב בלולב", ואם מדובר ב'איש קטן' (שהגיע כבר לשנתו ה"ג) היכן ראינו מציאות של ילד בן י"ג שאינו יודע לנענע, אלא לכאורה מוכח שמדובר בקטן פחות מ"ג שנה. ובעודי עוסק בסוגיא הנה ראיתי להרב אשל אברהם (ס"ז לז ס"ק ד) שכתב דאם מדובר בגדול, למה שנינו "אביו לוקח לו תפילין", דהרי אם הגיע לכלל מצוות הוא מצווה לקנות לעצמו תפילין, אלא נראה דעל כרחך מדובר בקטן, שחיובו מדין חינוך (ועיין שם במה שכתב לדחות ראייה זו, אבל מכל מקום דחיייתו אינה פשט דברי הגמרא אלא אוקימתא¹).

1. וז"ל שם: "ואיני יודע אם הוא י"ג שנים איזה חיוב יש על אביו, דאיש בפני עצמו הוא. ואם הוא עני כל ישראל מצווין להחיותו. ויש לומר י"ג שנים ולא הביא ב' שערות". וצריך עיון

אך הנה בסוף דברי הברייתא כתוב "היודע לפרוס כפיו חולקין לו תרומה בבית הגרנות", ואם כדברינו שמדובר בקטן פחות מ"ג שנה צריך עיון, דהא איתא במגילה (כד ע"א): "קטן קורא בתורה ומתרגם, אבל אינו פורס על שמע... ואינו נושא את כפיו", וכיצד אצלנו מתירים לקטן לפרוס כפיו. ועוד הנה איתא ביבמות (צט ע"ב): "תנו רבנן: עשרה אין חולקין להם תרומה בבית הגרנות, ואלו הן: חרש, שוטה, וקטן... וכולן משגרין להם לבתיהם", ומבואר דאין חולקים לקטן בבית הגרנות, וכיצד אצלנו אמרנו שחולקים לקטן שיודע לפרוס כפיו. ויש להעיר דבתשובות הגאונים (שערי תשובה סי' קנג) וכן בספר המנהיג (הלכות תפילין) שכשציטטו את פסק הגמ' כאן לא אמרו "קטן היודע" אלא "תינוק היודע", ומשמע מדבריהם דוודאי מדובר בקטן שטרם הגיע לגיל י"ג.²

דעת רש"י

וזה יצא ראשונה רש"י (סוכה מב ע"א, ד"ה חולקין לו תרומה בבית הגרנות) שמסביר דמה דכתוב "יודע לפרוס כפיו" - מדובר בגדול (הביא ב' שערות), וז"ל: "ומקמי הכי אין חולקין לו בגורן, אבל משגרין לו לביתו אם יודע לשומרה בטהרה, דהכי תניא בגמרא דנושאים על האנוסה ביבמות (צט ע"ב): 'עשרה אין חולקין להם תרומה בבית הגרנות, חרש שוטה וקטן כו', וכולן משגרין להם לבתיהם', בבית הגרנות אין חולקין להם - שבזיון תרומה הוא, שאין כל רואיו יודעים בו שהוא בקי לשומרה, אבל לביתן משגרין להם הבקיאים ומכירין בהם, ומשיודע לפרוס כפיו ופורס בצבור - הכל יודעים שהביא שתי שערות, שאין קטן פורס כפיו, כדאמרינן במגילה (כד ע"א), הלכך חולקין לו", עכ"ל. ומבואר ברש"י שכשרואים שהוא כבר נושא את כפיו, כולם יודעים שהוא כבר גדול (הביא שתי שערות, כיוון שקטן אסור לו לפרוס כפיו כדאיתא במגילה) ולכן מותר לחלוק לו תרומה בבית הגרנות.

ויש להקדים שרש"י בתחילת ביאורו לברייתא כתב "חייב בלולב - לחנכו מדבריהם", ומבואר שרש"י הבין בפשט הברייתא שמדובר בקטן פחות מ"ג שנה,

האם למאן דאמר דהברייתא איירי בגדול, אם הוא רק גדול בשנים אך לא הביא ב' שערות גם כן אפשר לומר דהברייתא עוסקת בו, ואכמ"ל (ועיינן בשולחן ערוך הרב (סי' לז סעי' ג) מה שכתב בזה).

2. ובתשובות הגאונים (שם) הדבר מוכרח, דכתב "תינוק היודע לשמור תפיליו אביו לוקח לו תפילין כדי לחנכו במצות וכל שכן בן י"ג שנה שהוא חייב במצות תפילין", וממה שכתב "וכל שכן וכו'" מוכח שעד עכשיו לא דיבר על בן י"ג שנה.

שחייב מדרבנן מדין חינוך, אך בהמשך הברייתא מכוח הקושיא מיבמות ומגילה היה צריך להידחק ולהסביר שהכוונה לגדול, שכיוון שהוא גדול הוא פורס כפיו (כדמוכח ממגילה, שפורס כפיו רק כשהוא גדול), ועל ידי זה כולם יודעים שהוא גדול ויכולים לחלוק לו תרומה בבית הגרנות (כדמוכח מיבמות, דאין מחלקים תרומה בבית הגרנות לקטן).

ואחר כל האמור הנה צריך עיון בהסבר רש"י שמדובר בגדול, ראשית, לכאורה קשה לומר שהברייתא מדברת על גדול ולא על קטן, אחרי שכל דבריה נאמרו לגבי קטן (קושיית התוספות, כדלהלן). שנית, לכאורה למה שיהיה גדול שאינו יודע לפרוס כפיו (שהרי זה מעשים שבכל יום שאפילו קטנים יודעים לפרוס כפיהם). ועוד, אם גדול אינו יודע לפרוס כפיו לכאורה יש עליו חיוב ללמוד כיצד נושאים כפים³, ואם כן אין מציאות שיהיה גדול שאינו יודע לפרוס כפיו. ואם תאמר דמה דנקט "יודע לפרוס", ולא נקט "קטן שיכול לפרוס כפיו" (דפירושו קטן שהגדיל), הוא משום דאידי דנקט ברישא "יודע לנענע" (וכן בכולם יודע להתעטף וכו'), לכן גם כאן, כתב יודע, ואף על גב דכוונתו "קטן שיכול לפרוס כפיו". נראה דיש לדחות, דאם אנו מבינים כך, יוצא שההלכה הכתובה כאן היא שחולקים בבית הגרנות רק לגדול, ואם כן צריך עיון מה עניין הלכה זו בברייתא דידן, דבשלמא אם נפרש דברי הברייתא כפשוטן (בשיטת רש"י, דמה שכתוב "יודע" הכוונה שיש גדול שאינו יודע ויש גדול שיודע, וכשהגדול יודע אז חולקים לו תרומה בבית הגרנות), הקשר של הדין לברייתא הוא, דיש שלב של ידיעת מעשה מסויים שמחייב או מזכה אדם במשהו⁴. אך אם נאמר כהאפשרות השניה, ש"יודע" לאו דווקא, והדין המובא בברייתא בעצם הוא שחולקים תרומה בבית הגרנות רק לגדול (דהיינו מי שיודע לפרוס כפיו ופורס בפועל), לא מובן מה שייכות דין זה לברייתא דידן, דהברייתא דידן עוסקת בקטן

3. ויעיין ברמב"ם (הלכות תפילה פט"ו ה"ב) דכתב שכהן שלא נושא כפיו עובר בעשה, וז"ל: "כל כהן שאינו עולה לדוכן אף על פי שבטל מצות עשה אחת..." (ומקורו בסוטה לח ע"ב "ואמר ר' יהושע בן לוי: כל כהן שאינו עולה לדוכן, עובר בשלשה עשה").

4. ועוד יש להעיר דהברייתא לא כתבה דין פשוט שגדול שיודע לעשות מצווה צריך לעשותה, דזה פשט דברי התורה (ועוד שלכאורה לא שייך כאן "יודע", דאם מוטל עליו חיוב מהתורה לעשות את המצווה אינו יכול לפטור את עצמו בטענה שאינו יודע לקיימה, אלא צריך ללמוד את מקיימים אותה, כנ"ל), אלא הברייתא באה לאשמועין דין שהוא חידוש, דכל חיוב מצוות לקטן הוא חידוש, דמדאורייתא אינו מחיוב כלל, ובאו רבנן וחייבוהו, ובאה הברייתא לומר דהחיוב חל בכל מעשה ממתי שיודע לעשותו (חוץ מתפילין, כדלהלן). ואם כן אתי שפיר מדוע כתבה הברייתא דין זה של "הפורס את כפיו חולקין לו תרומה בבית הגרנות" דגם הוא חידוש שלחלוקת תרומה בבית הגרנות יש זיקה לנשיאת כפיים בכהן, ודין זה הוא קשור לנושא של הברייתא של אדם ה"יודע".

היודע, ודין זה מדבר לא על קטן ולא על יודע. ואם כן הדרא קושיא לדוכתא (חדא, למה שגדול לא ידע לפרוס כפיו, ועוד, אם גדול אינו יודע לפרוס כפיו לכאורה יש עליו חיוב ללמוד כיצד נושאים כפים, וא"כ אין מציאות שיהיה גדול שאינו יודע לפרוס כפיו).

ועתה הבוא נבוא לנידון דידן, חיוב קטן בתפילין, על פי כל האמור נראה דגם רש"י מודה שפשט הברייתא מדברת על קטן פחות מ"ג כמו שהוכחנו מלולב⁵, וכל מה שכתב לגבי כהן שמדובר בגדול היינו מפני שהוקשה לו מהא דמגילה ויבמות (שקטן אינו נושא כפיו ואין חולקין לו בבית הגרנות), אבל אין הכי נמי שמה שכתוב "לשמור תפילין - אביו לוקח לו תפילין" מדובר בקטן, כל עוד אין קושיא ממקום אחר⁶ (ויתירה מזו, מכך שרש"י לא פירש בתפילין שמדובר בגדול, משמע דלא 'הכיר' רש"י כל קשיא שקטן יניח תפילין, דאם היה 'מכיר' קושיא על זה, היה צריך לפרש דגם בתפילין מדובר בגדול).

שוב ראיתי לרש"י בברכות דלכאורה היה אפשר ללמוד ממנו שקטן פטור לגמרי מתפילין, אך נראה דאין הדבר מדויק. הנה במשנה במסכת ברכות (כ ע"א) איתא: "נשים ועבדים וקטנים פטורין מקריאת שמע ומן התפילין, וחייבין בתפילה ובמזוזה ובברכת המזון", ופירש רש"י: "קטנים - אפילו קטן שהגיע לחנוך לא הטילו על אביו לחנכו בקריאת שמע, לפי שאינו מצוי תמיד כשמגיע זמן קריאת שמע. ומן התפילין - משום דסתם קטן אינו יודע לשמור גופו שלא יפיח בהן", עכ"ל. ונראה ליישב את פשטות דברי רש"י בסוכה (שקטן חייב בתפילין כבשאר מצוות) עם דברי רש"י בברכות דנראה מהם דפטור לגמרי, ובהקדם נציע שתי שאלות: א'. רש"י בסוכה כתב "לשמור תפילין - שלא יכנוס בהן לבית הכסא", ומאידך בברכות כתב "אינו יודע לשמור גופו שלא יפיח בהן", וצריך ביאור מה גדר השמירה הנצרכת בקטן ע"פ רש"י⁷. ב'. ידועה השאלה על דברי

5. ובעודי עוסק בסוגיא הנה ראיתי דגם רבנו הב"ח (ס' לז אות ד) כתב כן בדעת רש"י, וז"ל: "ופירש רש"י: חייב בלולב לחנכו מדבריהם עכ"ל, ופירש כן בלולב דתני ברישא, והוא הדין בציצית ותפילין דאינו חייב אלא לחנכו מדבריהם".

6. ועתה ראיתי דגם המהר"ש הלוי כתב כן בדעת רש"י, והביאו הרב החיד"א בברכי יוסף (ס' לז אות ו), וז"ל: "ראיתי למהר"ש הלוי שם, שהקשה על הרב העיטור דמשאר חלוקות משמע דאיירי בקטן ממש. ואין לומר דמצינו לרש"י דפירש בחדא מינייהו דהוי בהביא ב' שערות וכו'. דשאני ההיא דרש"י שיש לו הכרח".

7. וברשב"א (ברכות כ ע"א) כתב ליישב, וז"ל: "ויש לתרץ דה"נ בסתם תינוק שאינו יודע לשמור תפילין, והיינו דקתני התם יודע לשמור תפילין, הא בסתם תינוקות אף על פי שהוא כבן תשע כבן עשר אם לא ראינוהו זריז ונזהר בעצמו לא", והביאו הברכי יוסף (ס' לז אות ד), וכתב: "וכדבריו דייקי דברי רש"י בפרק מי שמתו שכתב משום דסתם קטן וכו', ע"ש". ועיין עוד

הברייתא בסוכה "קטן היודע לנענע - חייב בלולב, להתעטף - חייב בציצית, לשמור תפילין - אביו לוקח לו תפילין" מדוע בתחילה נקטה הברייתא לשון "חייב" ואילו בתפילין כתבה הברייתא "אביו לוקח לו" ולא כתבה "חייב" (ועייני לקמן בהערה על דברי הגמרא בברכות דהבאנו שם שתי תשובות מהאחרונים לשאלה זו).

ונראה לי ליישב בס"ד על פי הסבר המוסג 'חייב' בקטן, דנראה דמה דנקטו חז"ל 'חייב' בקטן אין הכוונה שהחובה מוטלת על הקטן, כי הוא לא בר חיוב במצוות. אלא הכוונה היא שאביו חייב לכפות עליו ולחנכו במצווה זו (לדוגמה: כשכתוב בברייתא "חייב בלולב" הכוונה שחובה על אביו לחייב את בנו לקיים מצוות לולב). ועוד נראה דכל אבא יודע מתי בנו הגיע כבר לשלב שיודע לא להיכנס למקומות שאומרים לו שלא יכנס אליהם, אבל אין האבא יודע מתי בנו הגיע לשלב שיודע לשמור עצמו מלהפיח, אלא רק הבן יכול לדעת מתי יכול לשמור עצמו מלהפיח, בבחינת "לב יודע מרת נפשו". ואם כן נראה ליישב את שתי השאלות בטוב טעם ודעת, דאי אפשר לומר לאבא לחייב את בנו להניח תפילין, משום שאולי בנו עדיין לא יודע לשמור עצמו מלהפיח, אך מאידך אנו לא אומרים לאב שבמצווה זו יעזוב את בנו, ולא יעודד אותו לקיימה. ולכן אמרו חז"ל (על פי רש"י, לענ"ד) שכשהבן יודע לשמור עצמו שלא להכנס לבית הכסא צריך אביו לקנות לו תפילין (כי זה השלב שהאבא רואה מבחינתו שהבן 'מוכן' להניח תפילין, ורק חסר את השלב שיודע לשמור עצמו שלא להפיח בהם, שהבן מעצמו ידע מתי הוא הגיע לשלב זה ויניח בעצמו תפילין), אך עדיין הוא לא חייב לחנכו (לחייבו להניחם) לפי ש"סתם קטן אינו יודע לשמור גופו שלא יפיח בהן"⁸, אלא יגיד לו שכשהוא יודע בעצמו שיודע לשמור גופו מלהפיח יתחיל להניחם⁹.

-
- לקמן מה שהבאנו את המשך דברי הברכי יוסף דענה את שתי השאלות ששאלנו הכא בטוב טעם ודעת (ועייני שם עוד דהבאנו בעזרת ה' עוד תירוץ שראינו בס"ד לסתירה בדברי רש"י).
8. אך תשובה זו, שחילקנו בין חייב ל"אביו לוקח וכו'" משום שאביו אינו יודע מתי הוא מגיע לשלב שיודע לשמור עצמו מלהפיח ולכן לא יכול לחייבו, עונה רק על שינוי הלשון בתפילין, אך אינה עונה על השאלה למה כתוב במצוות קריאת שמע ותלמוד תורה "יודע לדבר אביו לומדו תורה וקריאת שמע", וראיתי שעל פי התירוץ של החיד"א (שיובא לקמן) מתבאר גם שינוי הלשון כאן (וכן יובנו דברי רש"י בברכות כ ע"א שפטר קטן מק"ש, דעל פי דברי הרב החיד"א הקטן באמת פטור אך מרגילין אותו ל'מעין' המצוה, דהיינו לקרוא ק"ש אך לא כדניי ק"ש של הגדולים (לא בזמנה)).
9. והראה לי ידיד נפשי החפץ בעילום שמו נ"י שכעין זה כתב הרב ראובן מרגליות זצ"ל בספרו נפש חיה (סי' לו אות ג) וז"ל: "והעיר בכפות תמרים שם על השתנות סגנונם, שלא נקטו 'היודע שמור תפילין חייב בתפילין' כמו שאמרו לגבי ציצית, ונראה שזהו לאשר בכל ממצוות עשה מחוייב האב לחנך בנו בהיותו מופלא סמוך לאיש, אבל תפילין שצריכים גוף נקי לא

דעת התוספות

והנה רבותינו בעלי התוספות לא ניחא להם תירוצו של רש"י לקושיא מיבמות ומגילה אלא תירצו באופן שונה, וז"ל (סוכה מב ע"א, ד"ה היודע לפרוס כפיו חולקין לו תרומה בבית הגרנות): "מקמי הכא אין חולקין לו בגורן אבל משגרין לו לבינתו אם יודע לשומרה בטרה... כך פירש בקונטרס. **ולא משמע הכי אלא בקטן ממש איירי, דומיא דהיודע לדבר אביו מלמדו תורה והיודע לשחוט וכן כולהו אחריני.** והא דאמר בנושאיין על האנוסה (יבמות צט ע"ב) דאין חולקין תרומה לקטן בבית הגרנות, היינו כשאינו יודע לישא את כפיו, והא דתנן בפרק הקורא את המגילה עומד (מגילה כד ע"א) דקטן אינו נושא את כפיו, היינו בפני עצמו אבל עם הגדולים נושא, כדאשכחן גבי שיר של מקדש פרק אין נערכין (ערכין יג ע"ב) דתנן בין רגלי הלויים היו עומדים וצעירי הלויים היו נקראים. והא דאמרין בשילהי פרק קמא דחולין (כד ע"ב) נתמלא זקנו ראוי ליעשות שליח צבור ולירד לפני התיבה ולישא את כפיו (עד שיתמלא זקנו¹⁰) - איכא לאוקומה ביחידי שאין עמו אחר¹¹. **אי נמי** לישא את כפיו בקביעות ובשעה שמרבים ברחמים כגון ביום הכפורים ובתעניות ובמעמדות וכן צריך לחלק נמי משום לירד לפני התיבה דבהקורא את המגילה עומד (מגילה כד ע"א) תנן קטן קורא בתורה אבל לא פורס על שמע ולא יורד לפני התיבה ולא נושא את כפיו משמע הא גדול יורד לפני התיבה ואף על פי שלא נתמלא זקנו אלא על כרחך צריך לאוקומה היא דחולין כגון ליעשות שליח צבור קבוע ולירד לפני התיבה ביום הכפורים ובתעניות ובמעמדות".

ועל פי דברי התוספות האלו נמצאנו למדים דסבירא להו דמה דכתוב בברייתא "לשמור תפילין - אביו לוקח לו תפילין", איירי בקטן שעדיין לא הגיע

חייבוהו לחנך בנו בהנחה, אך יקנה לו תפילין, וזהו כעין חינוך שיודע שעוד מעט יתחייב במצווה זו".

10. לפנינו ליתא בחולין.

11. וצ"ע, דהא במגילה (וכן אצלנו על פי רש"י), אמרינן דקטן אסור לישא כפיו, ומשמע דכשהביא ב' שערות (וכבר אינו נחשב קטן) מותר לו לישא כפיו ואין צריך שיקיף זקן. וכבר הרגיש בזה המהרש"א, וכתב: "בד"ה היודע לפרוס כו' איכא לאוקמא ביחידי שאין עמו אחר כו' עכ"ל. להאי תירוצא לא דייק להו הא דמשמע קטן אינו נושא כפיו הא גדול נושא ואף על גב שלא נתמלא זקנו אלא דכל שלא נתמלא זקנו קטן מקרי ואינו נושא כפיו בפני עצמו", ועיין שם באריכות דכתב גם כיצד יתרוצו התוס' אליבא דהתירוץ השני (ועיין עוד בהערה הבאה מה שכתוב הערוך לנר בדין כהן שהביא ב' ולא הקיף זקנו).

לשנתו ה"ג וחייב מגיל חינוך, דכתבו במפורש "אלא בקטן ממש איירי, דומיא דהיודע לדבר אביו מלמדו תורה והיודע לשחוט וכן כולו אחרני"12.

גמרא ערכין

איתא בערכין (ב ע"ב): "הכל חייבין בתפילין, לאיתויי מאי? לאיתויי קטן היודע לשמור תפילין, דתניא: 'קטן היודע לשמור תפילין - אביו לוקח לו תפילין', והסבר הגמרא כך הוא, כתוב בברייתא "הכל חייבים" ושואלת הגמרא מדוע כתוב "הכל", דמשמע דיש אדם שהייתה לנו הוה אמינא שאינו חייב בתפילין, והברייתא באה לאשמעינן דחייב, לכן שואלת הגמרא "לאיתויי מאי?", מיהו

12. ובעניין קושיית התוספות על רש"י כתבו האחרונים דלא סבירא ליה לרש"י חילוקים אלו, והדימויים שעשה התוספות אין רש"י מודה להם. וכן כתב הכפות תמרים והערך לנר, וז"ל (ערך לנר בד"ה היודע לפרוס): "לענ"ד יש ליישב דעת רש"י דהוקשה לו מה שהקשו גם התוספות דהרי אמרינן במגילה (כד ע"א) דקטן לא ישא את כפיו, והיאך אמרינן יודע לישא את כפיו חולקין לו תרומה ומה שתרצו דהיינו בפני עצמו אבל עם אחרים עולה, והביאו ראיה משיר. יש לומר דלא ס"ל לרש"י, שהרי גם הרמב"ם לא ס"ל חילוק זה, מדלא הזכירו כמו שכתב הכפות תמרים, ובאמת לענ"ד אין הנדון דומה לראיה כלל דבשלמא גבי שיר לא שייך בזה פגם כבוד כלפי שמיא אדרבא הרי הקטנים נתנו נעימה בשיר דהרי לך נקראו צוערי הלויים, ואם כן לא גרע הקטן מכלי שיר שמנעימים בו השיר, אבל גבי קטן לדוכן לישא את כפיו שהטעם מפני פגם כבוד הצבור שיהיו כפופים לברכת הקטן מה לי אם מברך לעצמו או עם אחרים, אכתי איכא פגם כבוד. ולכן יש לומר דלא סבירא ליה להרמב"ם ורש"י חילוק זה, והוקשה להם קושיית התוספות גם מה שהקשו עוד דהרי בחולין (כד ע"א) אמרינן עד שיתמלא זקנו. ולכן יש לומר דסבירא ליה לרש"י דודאי עיקר הזמן לישא כפיו הוא משיעשה גדול דהיינו משיביא ב' שערות, אכן זה דוקא אם ידוע לצבור שכבר הביא ב' שערות אבל אם אין ידוע אזי לא ישא עד שיתמלא זקנו, שאז ידוע לכל שגדול הוא, ולא יחשדהו שקטן הוא עדיין ופוגם בכבודם. אך כיון שכל הטעם שאין קטן נושא את כפיו מפני שגנאי הוא לצבור. אם כן, אם הצבור מבקשים ממנו שישא את כפיו ומחלו על כבודם יכול לישא כפיו אם יודע לישא את כפיו, ולקטן כזה גם כן חולקים תרומה בבית הגרנות, כיון דכל הטעם דאין חולקין הוא משום בזיון תרומה דאין הכל יודעים שיודע לשומרה בטהרה אם כן לקטן שיודע לישא כפיו ממה נפשך חולקין שמי שיודע אותו דעדיין קטן הוא היודע לישא את כפיו אם כן יודע גם כן שיודע לשמור בטהרה ואין כאן בזיון תרומה ולמי שאינו יודע שקטן הוא הרי סובר דגדול הוא מדנושא כפיו ואם כן כל שכן שאין כאן בזיון תרומה ובה מייירי הכא. וכן יש לומר דגם הרמב"ם סובר כן ולכן כתב (פ"ב מתרומות הכ"ב) 'יודע לשמור את חוקו חולקין לו תחת מה דקאמר הכא יודע לישא את כפיו כיון דנשיאת כפים צריך להיות ראיה שיודע לשמור בטהרה את התרומה קרי ליה יודע לשמור חוקו כמו שיודע חוק כהונה לישא כפיו יודע גם כן חוק הכהונה לשמור התרומה בטהרה ועיין מה שכתבתי בחידושי ליבמות (צט ע"ב)". (וצריך עיון במה שמשמע בדבריו שיש מציאות על פי רש"י שקטן נושא כפיו, כשהציבור מוחלין על כבודם), דנלע"ד נראה ברש"י דאין מציאות שקטן ישא כפיו, ואכמ"ל).

האדם שהייתה לי הוה אמינא שפטור והברייתא באה לחייבו? ועל זה עונה הגמרא "לא תווי קטן היודע לשמור תפלין", שהייתה לנו הוה אמינא שפטור (משום שאינו חייב במצוות עד גיל י"ג) וקמשמע לן דחייב (כמו שאמרה הגמרא שם לגבי ציצית ולולב דגם שם כתיב "הכל" ובא לרבות קטן דאינו חייב במצוות מהתורה). ואם כך הוא פירוש הגמרא, נראה דאי אפשר לומר ש'קטן' כאן הכוונה למי שגדול מ"ג שנה, דאם כך מה ההואמינא שיהיה פטור? הרי הוא חייב בכל המצוות מהתורה! ואם הוא יודע לשמור על עצמו על אחת כמה וכמה שחייב! ואם כן נראה דמוכרחים להסביר את הגמרא שמדובר בקטן הקטן מגיל י"ג.

גמרא ברכות

ותבט עיני למשנה ערוכה במסכת ברכות (כ ע"ב), דכתוב שם "נשים ועבדים וקטנים פטורין מקריאת שמע ומן התפילין, וחייבין בתפילה ובמזוזה ובברכת המזון"¹³, והנה צריך עיון (על פי רש"י כבר ביארנו לעיל בס"ד איך מתיישבים הדברים, אך עתה נכתוב את הנראה על פי דברי המכילתא כדלקמן), דהא עד הלום ראינו (במסכת ערכין וסוכה) דגם קטן חייב במצוות תפילין מדבריהם (כשיודע לשמור תפיליו) ואיך כאן כתוב דפטור מתפילין (ואין לומר ד'פטור' הכוונה מדאורייתא אבל מדרבנן חייב, דוודאי גם במזוזה שכתוב עליה "חייבין" מיירי בחובה דרבנן מדין חינוך), ואם כן יש לומר דהכא מיירי בקטן שאינו יודע לשמור תפיליו, ומה ששינונו בסוכה וערכין מיירי ביודע לשמור תפילין. ויש לעיין מה חידשה המשנה שקטן שאינו יודע לשמור תפילין לא יניח תפילין, דהרי פשוט

13. ויש לציין עוד מקור שקטן פטור מתפילין, דהנה ישנה ברייתא בגיטין (מה ע"ב): "ספר תורה, תפלין ומזוזות שכתבן (מין) ומסור, עובד כוכבים ועבד, אשה וקטן, וכותי וישראל מומר - פסולין, שנאמר: "וקשרתם... וכתבתם" - כל שישנו בקשירה ישנו בכתובה, וכל שאינו בקשירה אינו בכתובה". ומשמע דקטן אינו ב"וקשרתם", אך אין להוכיח מכאן, דכאן מדובר על החיוב מדאורייתא, ולכולי עלמא קטן אינו ב"וקשרתם" מדאורייתא. (ויש לציין כאן מה דפירש הנצי"ב בביאורו למכילתא, דשואלים מדוע בלולב וציצית כתוב "חייב בלולב" חייב בציצית", ואילו בתפילין כתוב "אביו לוקח לו תפילין", וביאר הנצי"ב דאם נאמר "חייב בתפילין", יהיה משמע דהקטן עצמו עושה לו תפילין, וזה אינו, דאם יעשה הקטן לעצמו תפילין, לכשיגדל יהיו פסולות לו ויצטרך להחליפם, לכן שנינו "אביו לוקח לו תפילין" כדי שהתפילין יהיו כשרות גם כשהקטן יגדל. ועיין בב"ח (סי' לו אות ד) דכתב לתרץ באופן אחר, דבתפילין אי אפשר שהקטן ישתמש בשל אביו, כיוון שמצווה להניחם כל היום, ולכן צריך אביו לקנות לו תפילין שיהיו שלו. וראיתי דכן כתבו התוספות בערכין (ב ע"ב, ד"ה אביו לוקח לו תפילין) "אביו לוקח לו תפילין - וגבי ציצית לא נקט לישנא דלוקח דמסתמא טלית יש לו וגבי לולב נמי יכול לצאת בלולבו של אביו".

דגם קטן שאינו יודע להתפלל אינו חייב להתפלל, (וכן בלולב ושאר מצוות, כמו שראינו בסוכה, שכל החיוב על הקטן מתחיל רק כאשר הוא יודע לקיים את המצוה), ומאי שנא תפילין ממזוזה?

דברי המכילתא

ונקדים בדברי המכילתא (בא, פרשה יז ד"ה ושמרת את החוקה הזאת למועדה): "ושמרת את החוקה הזאת למועדה", למה נאמר? לפי שנאמר 'והיה לך לאות על ידך' שומע אני אף הקטנים במשמע, והדין נותן הואיל ומזוזה מצות עשה ותפילין מצות עשה אם למדת על מזוזה שהיא נוהגת בקטנים כבגדולים אף תפילין ינהגו בקטנים כגדולים? תלמוד לומר: 'ושמרת את החוקה הזאת' לא אמרתי אלא במי שיודע לשמור תפילין מכאן אמרו קטן היודע לשמור תפילין הרי הוא עושה לו תפילין". והנה דברי המכילתא צריכים ביאור, דבהתחלה אמרנו "אם למדת על מזוזה שהיא נוהגת בקטנים כבגדולים אף תפילין ינהגו בקטנים כגדולים? תלמוד לומר וכו'" ומשמע דהפסוק בא לאשמועינן דלא כמו שחשבנו שתפילין נוהג גם בקטנים, אלא שנוהג רק בגדולים. ומאי דך, בסוף דברי המכילתא אמרנו "קטן היודע לשמור תפילין הרי הוא עושה לו תפילין", ומשמע דגם קטן (בשלב מסויים) מניח תפילין.

וכדי להשיב על השאלה יש לבאר דישנו הבדל בין מצוות תפילין לשאר ממצוות עשה, וכמו שכתב הנצי"ב בביאורו למכילתא (ברכת הנצי"ב סם), וז"ל: "ולא דמי תפילין לכל המצוות, דחינוך תלוי במעשה שהקטן יודע איך לעשות, אבל בתפילין תלוי במחשבה ובטהרה. ומשום הכי תנן קטן פטור מתפילין, ופירש"י אפ' הגיע לחינוך, רצונו לומר שיודע איך להניח, וסתם קטנים אינם יודעים לשמור כראוי". ומבואר בדבריו דהחילוק בין תפילין לשאר מצוות עשה (כגון מזוזה) הוא שבשאר מצוות עשה גיל החיוב הוא ממתי שהקטן יודע לעשות את מעשה המצווה, והיתה לנו הוה אמינא שגם בתפילין יהיה חייב להניחם משעה שיודע לקושרם על ידו וראשו, ובא הפסוק "ושמרת" ללמד שלא כל קטן שיודע לקשור תפילין מתחייב להניחם, אלא רק קטן שהגיע לשלב שיודע לשמור גופו בקדושה מתחייב בתפילין.

ועל פי זה מתבארים בטוב טעם ודעת גם דברי המשנה בברכות, ומתיישבים עם הגמרות בסוכה וערכין. דהמשנה דברכות קאי בקטן היודע לקשור את תפילין אך עדיין אינו יודע לשמור גופו בטהרה (דכל המשנה שם מדברת בקטן שיודע לעשות את מעשה המצווה), אבל אין הכי נמי דכשהגיע לגיל שיודע

לשמור גופו בטהרה חייב מדבריהם להניח, וזהו שאמרה הברייתא בסוכה, וכן למדה זאת הגמ' בערכין מהברייתא¹⁴.

ראשונים נוספים שאומרים דקטן היינו פחות מגיל י"ג

אחר שראינו בתוספות וכן נראה דסובר רש"י, שקטן האמור לגבי תפילין היינו קטן שעדיין לא הגיע לגיל י"ג, נראה דכך פסקו עוד ראשונים, ועל צבאם הרשב"א (ברכות כ ע"א), וז"ל: "וקטן שפטור מקרית שמע ומן התפילין פרש"י ז"ל אפילו קטן שהגיע לחינוך, וטעמא דקריאת שמע מפני שאין זמנו ארוך כל כך והוא אינו מצוי אצל אביו בכל עת שירגילו לכך, ותפילין מפני שאינו יודע לשמור תפיליו שלא יפיח בהן, ונראה שהזקיקו לרבינו ז"ל לפרש כן דאי בשלא הגיע לחינוך מאי שנא הני אפילו מכל מצות האמורות בתורה ואפילו מן התפלה נמי פטור, ומכל מקום אין פירושו מחוור, דאי בשהגיע לחינוך אביו קונה לו תפילין כדאמרין בסוכה בפרק לולב וערבה 'קטן היודע לשמור תפיליו אביו מניח לו תפילין', ויש לתרץ דהתם נמי בסתם תינוק שאינו יודע לשמור תפיליו, והיינו דקתני התם יודע לשמור תפיליו, הא בסתם תינוקות (שאינו יודע לשמור תפיליו) - אף על פי שהוא כבן תשע כבן עשר, אם לא ראינוהו זריז ונזהר בעצמו - לא".

ובהמשך דבריו הביא את דברי רבינו תם דפירש דקאי בקטן שלא הגיע לחינוך והובאו דבריו גם בתוספות, וז"ל התוספות (שם): "ונראה לר"ת דמיירי

14. נראה לי בענייני דמה שכתוב במכילתא "אף תפילין ינהגו בקטנים כגדולים? תלמוד לומר וכו'" דמשמע דלמסקנה תפילין לא נוהגים בקטנים כבגדולים, אינו מדוייק, דהרי גם גדולים שלא יודעים לשמור גופם בטהרה אינם יכולים להניח תפילין, דמה הסברא שיניחו תפילין וחללו קדושתם (וכמו שנפסק בשו"ע דמי שאינו יכול לשמור את עצמו מלהפיח לא יניח תפילין, וז"ל (סימן לח סעיף א-ב): חולה מעיים פטור מתפילין. מי שברי לו שאינו יכול להתפלל בלא הפחה, מוטב שיעבור זמן התפלה ממה שיתפלל בלא גוף נקי. ואם יראה לו שיוכל להעמיד עצמו בגוף נקי בשעת ק"ש, יניח תפילין בין אהבה לקריאת שמע, ויברך אלא נראה דהכוונה היא דהיתה הוה אמינא דגם בקטנים כל אחד שיוודע להניח - יניח, כמו שבגדולים כל גדול מניח (כי בדרך כלל כשכבר מגיע לגיל י"ג יודע לשמור את עצמו בטהרה) וקמשמע לן דלא כל קטן (שיוודע להניח) מניח, אף על גב דבגדולים המקרה המצוי הוא שכל גדול מניח (משום שבדרך כלל יודע לשמור עצמו בטהרה). עוד אפשר לומר דגם במסקנה יש חילוק בין גדולים לקטנים, דגדול שאינו יודע לשמור א"ע צריך ללמוד ולהתרגל לשמור על עצמו, משאין כן בקטן שעדיין לא יודע לשמור עצמו בטהרה, דהוא אינו מחוייב להשתדל ללמוד כיצד ישמור גופו בטהרה (דעדיין לא חל עליו שום חיוב במצות תפילין, ולכן לא חלה עליו חובת ההשתדלות לקיים מצווה זו), וצריך עיון.

בקטן שלא הגיע לחנוך, ומיהו סיפא דקתני וחייבין בתפלה היה ר"י רוצה לומר דמיירי בקטן שהגיע לחנוך, דאי לא הגיע לא הוה להו לחייבו בתפלה. ולא נהירא דאם כן לא הוה להו קטנים דומיא דנשים ועבדים שפטורים בכל ענין, וקטנים אינם פטורים אלא בשלא הגיע ואין יודע לשמור תפיליו. **ופירש ר"ת דודאי איירי הכל בקטן שלא הגיע לחנוך, ו"חייבין" דסיפא - קאי אנשים ועבדים לחוד, אבל קטנים פטורים מכל וכל כיון דלא הגיע לחנוך. ואם תאמר אם כן אמאי תנא קטנים בהדי נשים ועבדים כיון דאין שוין כדפרישית? ויש לומר דכן דרך התנא לשנות יחד נשים ועבדים וקטנים שלא הגיעו לחנוך, כמו נשים ועבדים וקטנים פטורים מסוכה".**

ומשמע מהתוספות דמה דכתוב כאן, וכן בכל מקום "נשים ועבדים קטנים", מדובר בקטנים שלא הגיעו לחינוך, דקטנים שהגיעו לחינוך הושוו לגדול וחייבים, ולא לנשים ועבדים שפטורים. ונראה לי דהסבר התוספות הזה הוא חידוש, דלכאורה בפשטות משמע דכשכתוב שקטנים פטורים הכוונה לקטנים שהגיעו לחינוך, דאי לאו הכי מאי קמשמע לן, דהא פשיטא דקטנים שלא הגיעו לחינוך פטורים. ועל שאלה זו עמד הב"ח (א"ח סי' ע) וז"ל: "ואם תאמר לר"ת למה ליה למיתני דקטנים שלא הגיעו לחינוך דפטורים מקריאת שמע ומתפילין הא פשיטא דפטורים. ויש לומר דלא תני קטנים אלא משום נשים ועבדים לאורויי דשויים הם לקטנים ופטורים לגמרי אפילו מדרבנן כמו קטנים שלא הגיעו לחינוך דפטורים". אך גם אחר שהבאנו תירוץ למה שנו בכל מקום "וקטנים", מכל מקום נראה דגם הב"ח מודה שהשאלה נשארה שאלה גם אחרי התירוץ, ולא פקעה לגמרי, ונראה דיותר פשט לומר שהכוונה לקטנים שהגיעו

לחינוך¹⁵. וכן פסקו הרא"ש (ברכות פ"ג סי' י"ג) והמרדכי (ברכות פרק מי שמתו רמז ס) את תירוצו של ר"ת.

וכן מהרא"ה משמע דאין קטן פטור מתפילין, וז"ל (שם): "נשים ועבדים וקטנים פטורין מקרית שמע ומן התפילין, וחייבין בתפלה ומזוזה וברכת המזון. פירוש לית כאן קטנים, ואשגרת לישן הוא, ואגב נשים ועבדים נקטינהו לכלהו אגב שיטפא, אידי דמרגלא תדירא בפומיה, אבל קטנים לא משכחת בהו פטורין בהן וחייבין באידך, אלא אי בני חינוך נינהו להני מילי הכא והכא חייבין דאביהם חייב להרגילן, ואי לא הכא והכא פטורין". ומפרש הרא"ה דכל מה ששינונו בברכות "וקטנים" הוא לאו דווקא, אלא אגב גררא דתנא "נשים ועבדים" תנא נמי "וקטנים", אבל באמת בקטנים אין שום הבדל בין קריאת שמע ותפילין למזוזה.

אך אחר המחילה, אחר שראינו את דברי המכילתא, דמשמע מהם דיש הבדל בין חובת קטן בתפילין לחובתו במזוזה, נראה דיישובו של הרא"ה (והוא הדין ביאור התוספות בסוגייתנו) פחות מבורר מהא דכתבנו לעיל. אך מכל מקום נמצאנו למדים מדברי הרא"ה דסבירא ליה דקטן שהגיע לחינוך חייב בתפילין, וכמו דכתבו כל הראשונים הנ"ל.

דעת העיטור

כתב בעל העיטור (הלכות תפילין שער א' דף סא טור ג): "וגרסינן במכילתא 'ושמרת את החוקה הזאת' שומע אני אף קטנים במשמע, והדין נותן הואיל ומזוזה מצות עשה ותפילין מצות עשה אם למדת על מזוזה שנוהגת בקטנים כבגדולים יכול אף

15. ועוד יש לציין למה דאיתא בתוספתא (ברכות פ"ה, ה"ד וה"ז) "הכל חייבין בברכת המזון... נשים ועבדים וקטנים פטורין, ואין מוציאין את הרבים ידי חובתן", ולכאורה משמע כאן דפטורין מדרבנן, דאי היו פטורין לגמרי לא הוה ליה למימר "ואין מוציאין את הרבים ידי חובתן", דמה ההוה אמינא שיוציאו ידי חובה, אלא נראה דעל כרחך מה שכתוב "פטורין", הכוונה דפטורין מדאורייתא וחייבין מדרבנן, ודלא כהתוספות דהעמיד שמדובר כאן בקטנים מתחת גיל חינוך ומלמד על הנשים והעבדים דגם הם פטורים לגמרי. [אך יש מקום לומר דמה שכתוב כאן "פטורין" הכוונה פטורין לגמרי, ואפילו מדרבנן, (משום שלפני כן שינונו "סריס אדם, סריס חמה וכו' חייבין ואין מוציאין את הרבים ידי חובתן" ונראה דמה דכתוב "חייבין" היינו מדרבנן, דאי לא תימא הכי היכא מצינו חייב מדאורייתא שאינו מוציא ידי חובה אחר החייב מדאורייתא, וכבר הסתפק בזה העטרה ליושנה' על התוספתא, ואכמ"ל) ומה שכתוב "אין מוציאין את הרבים ידי חובתן" הוא אידי דתנא לעיל לגבי החייבין מדרבנן "אין מוציאין וכו'", נקט גם כאן "אין מוציאין" ואף על גב דלא חייבין אפילו מדרבנן, ואין לי הוה אמינא שיוציאו אחרים ידי חובה].

תפלין כן? תלמוד לומר 'ושמרת את החוקה הזאת' לא אמרתי אלא במי שיודע לשמור תפלין, מכאן אמרו קטן היודע לשמור תפלין אביו לוקח לו תפלין וקטן היודע להתעטף חייב בציצית. ומסתברא לן דהאי קטן גדול בן י"ג שנה הוא, מדגרסינן התם 'וקטן היודע לנענע חייב בלולב, היודע לפרוש ידיו חולקין לו תרומה בבית הגרנות', והוא דגדול הוא, מדקתני 'חולקין' ואי קטן ממש הוא הא אמרינן במגילה 'קטן לא ישא את כפיו', וגרסינן ביבמות 'חרש שוטה וקטן אין חולקין להם תרומה בבית הגרנות'. ומזוזה דאמרינן במכילתין שנוהגת בקטן כגדול - אי קטן ממש הוא - קטן מי מחייב במצות?! אלא לאו גדול, ובמזוזה הוא דחייב, אבל בתפלין לא מחייב אלא אם כן יודע לשמור תפלין ולהתעטף, וכיון שיודע לשמור מדאורייתא מחייב, ומתניתין דקתני 'קטנים פטורים מן התפלין' גדולים שאין יודעין לשמור קאמר, ואית דמפרשי שהגיע לחינוך הוא וחייב מדרבנן, 'ושמרת את החוקה' אסמכתא בעלמא".

העיטור אומר דמה שכתוב "היודע לפרוס כפיו וכו'" מיירי בגדול שהגיע ל"ג, משום שבמגילה וביבמות נאמר שאין קטן נושא כפיו ואין חולקים לו תרומה בבית הגרנות (כ"ל), ולומד העיטור מדין זה שכל הברייתא¹⁶ מדברת בגדול בן י"ג שנה¹⁷. והוסיף העיטור דדברי המכילתא גם כן מיירי בגדול בן י"ג שנה, מהא דחייבה המכילתא קטן במזוזה, ומבין העיטור שמדובר בחיוב מדאורייתא, אם כן

16. והנה צריך עיון דהרי העיטור עצמו כתב בהלכות לולב (עשרת הדברות הל' לולב ד' צג טור א): "קטן היודע לנענע חייב בלולב ורישא לא אמרו בקטן אלא כדי לחנכו במצות", וכן בדיני אפוסטרופוס כתב (אות פ' אפוסטרופוס ד' עח טור ב): "ועושיין להן סוכה וקונים להם לולב שופר וציצית" (וצריך עיון אם מוכרח שמדובר בקטנים, דאולי מדובר על יתומים שהגיעו למצוות), וראיתי באור התפילין שכתב שאלה זו, וכתב דאין כוונת העיטור דכל הברייתא בסוכה מיירי בקטן, אלא כל דין ודין כדיניה, ובתפילין מסתברא ליה להעיטור דגם כן מיירי בגדול (ואולי יובן על [פי מה שכתב בברכי יוסף דלעיטור הייתה ראייה מהא דברכות], עכת"ד. וצריך עיון האם באמת זוהי כוונת העיטור, אך אין הפנאי נותן לעיין בזה.

17. וראיתי להרב החיד"א בברכי יוסף (סי' לז אות ו) דכתב דהעיטור התבסס על מקור אחר ומשם למד דמיירי בקטן שהגיע ל"ג שנה, וז"ל: "ויש מקום לומר דראית העיטור היא ממתניתין דברכות, דתנן בהדיא דקטנים פטורים, ומשמע דהוי אף מתורת חינוך, דתני סיפא וחייבים בתפילה, ומוכרח דהוי מדרבנן, והתוספות ישבו, אבל הרב העיטור נקיט לה למתניתין כפשטא, והיינו דאצטריך לאוקומיה ההיא דסוכה בבן י"ג ויום אחד, והוי מעין דוגמא שהוכרח רש"י לפרש יודע לפרוש כפיו, שהביא ב' שערות, מכח מאי דתנן קטן לא יפרוש דתנא דבריתא אמתניתין סמך דלא נפרש קטן זה כאינך. אלא שמדברי מרן משמע קצת דאין זו ראית העיטור, דלא הוה שתיק כולי האי והיה רומז לדברי התוספות ודעמיהו". ואנו בעניותינו כתבנו להא דברכות יישוב על פי דברי המכילתא, ולכן נראה דאין להוכיח משם.

מה שכתוב 'קטן' הכוונה לגדול (ואולי קראו לו 'קטן' כיוון שעדיין לא הגיע לבגרות מושלמת, ששומר גופו בטהרה¹⁸), ומה שאינו מחוייב בתפילין היינו מפני שאינו יודע לשמור עליהם, דלומדים מ"ושמרת את החוקה" דווקא מי שיודע לשמור תפילין מחוייב בהם.

העיטור מציע פירוש נוסף בשם "אית דמפרשי", דמה דכתוב "ושמרת את החוקה" בא לפטור קטן שהגיע לחינוך (שיודע את מעשה הנחת התפילין) ואינו יודע לשמור תפיליו, אך כתב העיטור דעל פי פירוש זה צריך לוצר דהלימוד מהפסוק הוא אסמכתא בעלמא, דהא מדאורייתא קטן פטור מכל המצוות, ואם כן מה שלומדת המכילתא לפטור קטן אינו אלא אסמכתא.

אך לענ"ד אחר הקידה חמש מאות נראה דאפשר לפרש את דברי המכילתא דקאי בקטן ממש (מתחת גיל י"ג) ועם כל זאת לפרש את הלימוד שאינו אסמכתא אלא לימוד גמור. וכך פירושן של דברים: המכילתא לומדת מהפסוק "ושמרת את החוקה" (שמדבר על תפילין) שכדי להניח תפילין צריך לדעת לשמור עליהם (לשמור על עצמו שלא יפיח וכדו'), אך המכילתא לא רצתה לומר לי את הלימוד ה'אמיתי', שמדבר בגדול, כיוון שבגדול פחות מצוי שהלימוד מ"ושמרת" הוא נפקא מינה למעשה, משום שרוב רובם של הגדולים יודעים לשמור תפילין, ואם כן לא מצוי שגדול יפטר מתפילין מדין "ושמרת". ולכן 'לקחה' המכילתא דין זה לגבי קטן, משום שלכל קטן שייך לימוד זה, לעניין גיל התחייבותו מדרבנן להניח תפילין (שמותר וחייב להניח רק מאז שיודע לשמור תפיליו, משום "ושמרת"), ואף על גב דדין זה הוא דרבנן, מכל מקום משום שהוא יותר מצוי בדין זה בחרה המכילתא לכתוב אותו, אך אין לנו להחשיב את הלימוד של המכילתא כאסמכתא, משום שהוא לימוד ממש, אך הדין (תפילין לקטן) שהמכילתא כתבה זה דין ש'נגזר' מהלימוד הדאורייתא של "ושמרת" (גדול שאינו יודע לשמור תפיליו).

18. דהא לכולי עלמא כשחז"ל אומרים לי 'קטן' זה גדר משתנה, כמו שאמרנו בשיטת המחייבים קטן בתפילין, דצריכים לפרש את המשנה בברכות דמיירי בקטן שלא יודע לשמור גופו, וכשיודע לשמור גופו, כבר אין לו דין קטן, וכן מצינו במשנה דחגיגה "איזהו קטן וכו'", די ש מחלוקת בגדר קטן לעניין חיוב ראייה (וצריך עיון, דאולי אין לפרש שגדר 'קטן' הוא גדר משתנה, וגם גדול בן י"ג יכול להקרא קטן לעניינים מסויימים, אלא יש לפרש שכוונת הגמרא והמשנה בשאלה מה הוא 'קטן' היא 'מה הוא הקטן הפטור ממצוה פלונית', ולא לומר שמעל גדר זה הוא נחשב גדול, אלא נחשב 'קטן החייב'. וה' יתברך יאר עינינו באור תורתו).

דעת מרן הרמ"א והאחרונים

כתב הטור (סי' לז): "קטן היודע לשמור תפילין אביו חייב לקנות לו תפילין לחנכו", וכתב על זה מרן בבית יוסף: "קטן היודע וכו'. ברייתא בסוף פרק לולב הגזול... כתב העיטור: מסתברא לן דהאי קטן גדול בן י"ג שנה ויום אחד הוא, והביא ראיה לדבריו, ואינה כדאי להוציא הברייתא מפשוטה, דמשמע דקטן ממש קאמר, וכן נראה דעת כל הפוסקים שכתבו קטן סתם דמשמע דבקטן ממש מיירי", וכן פסק בשולחן ערוך (סי' לז סעיף ג).

אולם הרמ"א דרך אחת הייתה עימו, וכתב בדרכי משה (אות ב): "והמנהג כדברי בעל העיטור שאין הקטנים מניחין תפילין עד שיהיו בר מצוה דהיינו בן שלש עשרה שנים ויום אחד", וכן כתב בהגהותיו בשולחן ערוך: "ויש אומרים דהאי קטן דוקא שהוא בן י"ג שנים ויום אחד (בעל העיטור). וכן נהגו, ואין לשנות (דברי עצמו)", וצריך עיון מדוע פסק הרמ"א כהעיטור, מאחר שהוא דעת יחיד, וכל שאר הראשונים חולקים עליו. וכבר תמה עליו הב"ח (אות ד), וז"ל: "אבל בהגהת שלחן ערוך השיג על בית יוסף, ואמר דנהגו כהעיטור ואין לשנות, ותימה הוא דפסק כהעיטור במקום שחולקים עליו כל הפוסקים, ומה שכתב דכן נהגו, אפשר דלא נהגו כך אלא רובא דעלמא שאינן יודעים לשמור עצמן שלא יפיחו בהן, דבדידהו ודאי אסור אפילו היה בן שלש עשרה שנה. אלא שאי אפשר לתקן פרצה זו. אבל בקטן הלומד תלמוד¹⁹ דיודע לשמור עצמו שלא יפיח בהן כל שכן שיודע שלא יישן בהם ושלא יכנס בהן לבית הכסא - אביו חייב לקנות לו תפילין לחנכו מדבריהם, ודלא כהרב בהגהתו דאוסר, כן נראה לפע"ד". ומבואר בב"ח דגם מה שכתב הרמ"א דנהגו כהעיטור אפשר דלא מדויק, שכן נהגו לא להניח עד גיל י"ג משום שעד אז לא ידעו לשמור על התפילין, אבל אם הגיע ל'יודע לשמור תפילין' טרם היותו בן י"ג שנה - וודאי שאין המנהג אוסרו מלהניח

19. עיין לקמן במה שנכתוב בעז"ה לגבי האם הקטן צריך לדעת חלקים בתורה כדי שיוכל להניח תפילין, וכתב החיד"א בברכי יוסף על דברי הב"ח כאן דקשה ממה שכתב בסימן לח דבשביל שהקטן ניח תפילין בשעת קריאת שמע אין צריך שידע חלקים בתורה (ויובאו דבריו לקמן בעז"ה), וז"ל (סי' לז אות ה): "הרב ב"ח הסכים דקטן הלומד תלמוד אפילו אינו אלא י"ב שנה וכו'. וקצת קשה דהוא עצמו סוף סימן ל"ח כתב דההיא דשמושא רבא דהצריך שיקרא תנ"ך ותלמוד, היא לכל היום, אבל לקריאת שמע ותפלה אפילו קטן וכו', עיין שם. ומדבריו הכא משמע דאפילו לקריאת שמע צריך הקטן שידע תלמוד, וכן כתבו האחרונים בשמו", ובהערה על הברכי יוסף כתבו: "בשיורי ברכה כתב רבינו דלא קשה מידי. וכוונתו דהב"ח הכא בלומד הלכות ויודע שאסור להפיח מיירי ולא תנ"ך ותלמוד. ומה שנקט הב"ח הכא 'תלמוד' הוא לשון התוספות, ע"ש. כנלע"ד".

תפילין. וכן בעולת תמיד (ס"ק ד) השיג על מה שכתב הרמ"א, וכתב גם דהמנהג שונה ממה שכתב הרמ"א²⁰, וז"ל: "והב"ח חולק על הוראה זו וכתב דקטן הלומד תלמוד ויודע לשמור את עצמו מהדברים הנזכרים בסמוך, חייב אביו לקנות לו תפילין. וגם מהר"ש הלוי ז"ל בתשובותיו (חלק א"ח סימן א') הרבה להקשות על סברת בעל העיטור. וכן המנהג בהרבה מקומות משהגיע לעשר שנים לחנכו במצות תפילין", עכ"ל. וכן כתב המג"א דהמנהג לא כהרמ"א: "ועכשיו נהגו להניח ב' או ג' חדשים קודם הזמן", וכן כתב הגר"ז בפירושו דהשתנה המנהג ממה שהיה (ש"ע הרב לז, ג): "ויש מי שאומר שקטן זה הוא בן י"ג שנה ויום א' אלא שלא הביא ב' שערות אבל פחות מכן אין בו דעת לשמור תפילין ואין מחנכין אותו בהן וכן נהגו במדינות אלו מקדם, ועכשיו נוהגים לחנכו ב' וג' חדשים קודם הזמן", ונראה דרצו לחנכו זמן קרוב לשנת ה"ג כדי לא לשנות יותר מדי ממה שכתב הרמ"א (מהמנהג הקודם), אך צריך עיון על המנהג שכתב המג"א, דאם לא מקבלים את דברי העיטור לכאורה צריך להניח קודם הגיעו ל"ב' או ג' חדשים קודם הזמן (שנתו ה"ג), וכמו שכתב העולת תמיד להניח מגיל עשר.

וכל זאת בדעת רבותינו האשכנזים, די שכתבו שמניחים אפילו מגיל עשר, ויש שכתבו דהמנהג להניח ב' או ג' חודשים קודם גיל י"ג, ונראה דהחמירו להניח רק ב' או ג' חודשים קודם הזמן משום דברי הרמ"א, דלא רצו לשנות הרבה ממה שכתב להתחיל מגיל י"ג. אך נראה דאצל רבותינו הספרדים יותר פשוט הדבר שיש להניח כשנה או שנתיים טרם היותו בן י"ג. וכן מביא הגר"ע יוסף זצ"ל סוללת אחרונים ספרדים שכתבו להניח כשנה או שנתיים קודם גיל י"ג, וביניהם השלחן גבוה (בשם כנסת הגדולה שפסק כמהר"ש הלוי), הגר"ח פלאגי (כך מעיד בנו שאביו חנכו להניח תפילין שנתיים לפני היותו בן י"ג), ר' שם טוב גאגין (שמעיד גם שכך היה המנהג בארץ ישראל), ועוד שלמים וכן רבים, עיון שם

20. ויש לציין דגם הרמ"א וגם העולת תמיד גרו באותה עיר (בהפרש של כמאה שנה), ושניהם כתבו על המנהג, וכל אחד כתב דבר אחר. ואולי השתנה המנהג בקרקא (עיר מגורי שניהם) עקב דברי הב"ח (דגם הוא שימש שם כרב בין תקופת הרמ"א לתקופת העולת תמיד), וכן משמע דהשתנה המנהג מהא דכתב המג"א "ועכשיר", וכן מפורש בש"ע הרב (ס' לז סע' ג) דכתב "...וכן נהגו במדינות אלו מקדם, ועכשיו נוהגים...". (ויש להעיר דשם הסביר את המנהג המופיע ברמ"א (ועל פי זה יוצא דנראה דכך הסביר גם כן את דברי העיטור) שמדובר בקטן שהגיע ל"ג שנים ועדיין אין לו ב' שערות (ועיין באשל אברהם שהבאנו בהערה בתחילת דברינו שאמר דכן יש להסביר עקב שאלה על דברי העיטור), וצריך עיון, דאין זה נשמע פשוט לשון העיטור והרמ"א).

נפלאות מתורתו. אולם לא אחד שהביא שם גם כמה פוסקים חשובים שפוסקים כמה שכתב הרמ"א וביניהם הנתיבי עם, וכן כתב השלחן גבוה שראה שכך היה המנהג בירושלים ת"ו, אך מכל מקום מאחר דרוב בניין ורוב מניין של הפוסקים הספרדים וכן פסק מרן, שאנו סמוכים על שולחנו, נראה כמו שכתב הגר"ע יוסף דיש ללכת אחר מרן, ולא לנטות אחרי פסק הרמ"א. ומאחר דנראה מפשטי הגמרות דהדין כמרן, ויש גמרות שצריך לדחוק בהם ממש כדי לומר שרק מגיל י"ג צריך להניח תפילין, ואף גם זאת דבקהילות קודש הספרדים נהגו להניח כשנתיים קודם גיל י"ג, כנ"ל, וכן נהגו בקהילות קודש התימנים, כמו שכתב פוסק עדת תימן הגר"י רצאבי שליט"א בספרו שו"ע המקוצר (סי' ט הל' לא), נראה דגם לאשכנזים יש להחמיר על עצמם, וכל מי שהגיע בנו לגיל עשר ויודע לשמור על תפיליו יניח תפילין, מאחר דמצינו גם לחלק מרבתינו האשכנזים שלא הגבילו את ההנחה לכחודשיים קודם הזמן, וזאת ועוד אחרת דנראה דכל הטעם להניח רק כחודשיים קודם הזמן הוא משום שלא רצו להתרחק כל כך מפסק הרמ"א, אבל לולי דמסתפינא אמינא דאין סברא לעשות כך, דאם אתה עושה כן יצאת קרח מכאן ומכאן, דממה נפשך, לא עשית כהרמ"א והעיטור וגם את דעת שאר רבתינו הראשונים נטשת.

גדר שמירת התפילין

אחרי שעמדנו על דברי חז"ל, הראשונים והאחרונים וראינו דלכאורה למעשה גם קטן צריך להניח תפילין משעה שיודע לשמור תפיליו, צריך לעמוד על גדר "לשמור תפילין", דהנה מסברא פשוטה נראה ד"יודע לשמור תפילין" היינו לשמור את כל ההלכות שצריך לקיים כשמניח תפילין, דהיינו שלא להיות איתם במקומות המטונפים, שלא להפיח בהם, שלא לישן בהם (את השינה האסורה) ולא להיות בקלות ראש עם התפילין וכן ראיתי לרבנו גרשום (ערכין ב ע"ב) שכתב: "לשמור תפילין - כהלכתן". אולם ראיתי באחרונים שמביאים את רש"י בסוכה שמפרש "לשמור תפילין - שלא יכנוס בהן לבית הכסא", ומנגד מביאים את דעת הסמ"ק (מצוה קנג) דכתב: "וקטן היודע לשמור תפילין אביו קונה לו תפילין (סוכה ד מב, ערכין ב), ומהו שמירתן? כדאמרינן (שבת מט ע"א) 'תפילין צריכין גוף נקי

21. וז"ל הגמרא שם: "אמר רבי ינאי: תפילין צריכין גוף נקי כאלישע בעל כנפים. מאי היא? אביי אמר: שלא יפיח בהן. רבא אמר: שלא יישן בהן".

כאלישע בעל כנפים', ומסיק שלא יישן בהן ולא יפיח בהן²². אך נראה דנעלם מהם דברי רש"י בברכות, דביאר את סיבת הפטור של קטנים מתפילין לפי ש"סתם קטן אינו יודע לשמור גופו שלא יפיח בהן", ומשמע דגם רש"י סובר דבעינן שהקטן ידע לשמור עצמו שלא יפיח, ועל פי ביאורנו לעיל בשיטת רש"י (על פי החילוק בין "חייב" ל"אביו לוקח לו") ניחא, דגם רש"י מודה דאסור לקטן להניח אם אינו יודע שלא להפיח בהם (ונראה שהוא הדין שלא לישן בהם ושאר דברים האסורים בתפילין). והרב החיד"א בברכי יוסף כתב יישוב אחר לדברי רש"י, דעל פיו אף על פי שמבואר בברכות דקטן פטור מתפילין כי לא יודע לשמור עצמו שלא יפיח מכל מקום על פי מה דכתוב בסוכה "אביו לוקח לו תפילין" למד רש"י דיחנכו מעט בתפילין אף על פי דאינו יודע לשמור עליהן ומקורו בדברי הר"ר יונה (וכן התייחס הרב החיד"א לשינוי בין "חייב" ל"אביו לוקח לו")²³. ושוב ראיתי לר' אברהם מרדכי ה"ו בספר אור התפילין (סי' לו ס"ק א)

22. וכן מביאים האחרונים שהסמ"ג פוסק כהסמ"ק, וז"ל (סמ"ג עשין סי' כב): "מוכיחות ההלכות בברכות שהפטור מקריאת שמע פטור מתפילין, ואמרינן בפרק לולב הגזול (סוכה מב ע"א) קטן שיודע לשמור תפילין אביו לוקח לו תפילין, וגרסינן במסכת חולין (קי ע"א) שחולי מעיים פטור מתפילין (על פי רמב"ם פ"ד ה"ג וחסף משנה).

תפילין צריכין גוף נקי כאלישע בעל כנפים וכו' (שבת מט ע"א) כדמפרש התם שלא יישן בהם ושלא יפיח בהם לפיכך אסור לישן בהן שינת קבע, ולא שינת עראי אם מונחות בידו כדמפרש בפרק הישן (סוכה כו ע"א ורש"י) אבל מונחות בראשו ובגדו עליהן ישן שינת עראי כדי הילוך מאה אמה. ולא יאכל בהן אכילת קבע אבל אכילת עראי מותר (על פי רמב"ם שם). אך בסמ"ג הדברים פחות מפורשים ממה שהסמ"ק כתב, דבסמ"ג לא כתב את דיני שמירת התפילין כמענה לשאלה 'מהו שמירתן' שאמרנו בקטן, אלא נראה דהביא את דיני שמירת התפילין בפני עצמם. ואם כן אין כל כך הבדל בינו לבין רש"י, דגם רש"י וודאי מודה לדיני הגמרא לגבי גדול מה מותר ומה אסור לעשות עם תפילין, וכל הדיון הוא האם בקטן נאמר דמשום שהוא מדין חינוך מחנכים אותו אפילו שאינו יודע לשמור עצמו בכל הפרטים כדי שיהיה רגיל במצוות [ועיין לקמן שכן הבין הרב החיד"א בדברי רש"י] (וכל זה בהוה אמינא של דברינו, משום דלמסקנה רש"י לא פליג על הסמ"ג והסמ"ק, וכמו שביארנו לעיל בשיטת רש"י).

23. וז"ל: "ואפשר לישיב דברי רש"י במה שכתב רבינו יונה פרק מי שמתו (ברכות יא ע"ב ד"ה מתני) וז"ל: פירש"י דאף קטנים שהגיעו לחינוך פטורים. ויש שמקשים עליו מדאמרינן (סוכה מב.) קטן היודע לדבר אביו מלמדו וכו'. וז"ל דהתם לא קאמר בדרך חיוב אלא להרגילו במצוות, עכ"ל. ומשמע מדבריו דבהאי גוונא דקטן דתנן התם דפטור, תניא בסוכה להרגילו במצוות. וכפ"ז אפשר דרש"י הוקשה לו בהך בריתא דסוכה, דברישיא תני חייב בלולב חייב בציצית, והדר תני לוקח לו תפילין אביו מלמדו, והול"ל בסיפא דומיא דרישא חייב בתפילין, חייב אביו ללמדו. ולכן ס"ל לרש"י דגבי תפילין וק"ש לא קאמר בדרך חיוב, דהא תנן התם דפטורי מק"ש, דאין מצוי אצלו, ומתפילין שלא יפיח בהן, אבל הכא להרגילו במצוות כל

שגם כתב ליישב דברי רש"י. וכתב שם דכל עיקר איסור כניסה לבית הכסא עם תפילין הוא שמא יפיח (וציין לרש"י ע' סי' מג, דשם כתוב: "אסור ליכנס לבית הכסא קבוע להשתין, בתפילין שבראשו, גזירה שמא יעשה בהם צרכיו", ונראה דהבין דלא דק בין 'יעשה בהן צרכיו' לבין שמא יפיח, וצריך ביאור), ואם כן מה שכתב רש"י בסוכה שיודע שלא להכנס לבית הכסא, נכלל בזה שיודע לשמור עצמו שלא להפיח וזה הזמן שראוי להניח תפילין, אך בברכות בא לפרש הטעם שקטנים פטורים מתפילין, ועיקר הטעם הוא שלא יפיח בהם, ולכן כתב שם רש"י שסתם קטן אינו יודע לשמור עצמו שלא להפיח בהן.

נקי כאלישע

הנה אחרי שהבאנו שצריך שידע לשמור על הלכות תפילין הבסיסיות, צריך ללבן הלכות המובאות בש"ס ובפוסקים, בעניין הדברים (שהם יותר מהלכות שמירת תפילין הבסיסיות) שגם הם צריכים להתקיים באדם לפני שהוא מתחיל להניח. איתא בגמרא (שבת מט ע"א): "אמר רבי ינאי: תפילין צריכין גוף נקי כאלישע בעל כנפים. מאי היא? אביי אמר: שלא יפיח בהן. רבא אמר: שלא יישן בהן". וכן אמרו בירושלמי (ברכות פ"ב ה"ג): "תמן אמרין כל שאינו כאלישע בעל כנפים לא ילבש תפילין", וצריך ביאור בפירוש הבבלי לדברי ר' ינאי, וכי רק אלישע הצליח לשמור עצמו שלא להפיח בהם ולא לישן בהם? ובתוספות (ד"ה כאלישע בעל כנפים) כתב: "להכי נקט אלישע דמסתמא כיון שנעשה לו נס בתפילין היה זהיר בהן והיה לו גוף נקי" ונראה לי דכוונתו שאלישע היה כל ימיו זהיר ולא הפיח ולא נרדם בהם (דאי לא תימא הכי אמאי נעשה לו נס בתפילין, דבשביל שיעשה לו נס צריך שאף פעם לא יכשל בהם), וכל מי שרוצה להניח תפילין צריך להיות זהיר כאלישע ולשמור עצמו שאין מצב שיעבור על ההלכות (להפיח ולישון). וכן משמע ממה שכתב הרמב"ן (שם): "מאי טעמא אביי אמר שלא יפיח בהם. פירוש, למאי הלכתא בעי' כאלישע? וכי כל מי שאינו צדיק גמור כמותו לא יניח תפילין? אמר אביי לא לענין חסידותו אלא לענין זריזותו

שיודע לשמור תפילין שלא יכנס בהן לבה"כ, מרגילו קצת בתפילין באיזה שיעור מועט, אבל חיובא ליכא אף מתורת החינוך כיון דצריך לזהר שלא יפיח וזה רחוק בקטן שהגיע לחינוך. ומש"ה בדקדוק כתב רש"י לשמור שלא יכנס וכו'. ולא כתב שלא יפיח. משום דבריתא איירי להרגילו ולא בתורת חיוב. אבל פרק מי שמתו דתנן פטורא, כתב רש"י (ב כ) שלא יפיח. עיין שם".

וזהירותו דאיהו אדם גדול וזריז בהן היה שהרי נעשה לו נס גדול כזה, ורבא אמר שלא יישן בהם אחת שינת קבע ואחת שינת ארעי²⁴.

אך בעלי תמר (על הירושלמי ברכות שם) כתב דהבבלי שינה את המשמעות של פשט דברי ינאי על פי ההלכה שנפסקה בבלי, וז"ל: "וכן הוא ברא"ש הלכות תפילין וז"ל א"ר ינאי תפילין צריכין גוף נקי כאלישע בעל כנפיים מאי טעמא אביי אומר... כלומר לא שיהיה צריך כאלישע בעל כנפיים אלא שיכול להיזהר משינה והפחה כמוהו עכ"ל. הנה דמפרש דאביי ורבא מגבילים דעת ר' ינאי, שאינו צריך כאלישע בעל כנפיים ממש ודי כשיכול להיזהר בשינה והפחה וכן פירש הריטב"א... ובשו"ת הגאונים מבואר עוד יותר, דבאמת יש פלוגתא בזה בין ר' ינאי ואביי ורבא וז"ל: ושיהיה לד"ר ינאי דאמר תפילין צריכין גוף נקי כאלישע בעל כנפיים, דאמרינן דלא ניתנה תורה למלאכי השרת עכ"ל (שו"ת הגאונים מתוך הגניזה הוצאת הר' אסף סימן רס"ה), הרי דעת הגאון דאביי ורבא לא מגבילים דעת ר' ינאי אלא דהם חולקין עליו ואנן קיימא לן כאביי ורבא וזה להבבלי, אבל לדעת הירושלמי הלכה כר' ינאי, וכן משמע שכוונת ר' ינאי לטהרת האדם (ניקיונו מעבירות) ממה שהביא הירושלמי בהמשך "ר' ינאי היה לובשן אחר חוליו ג' ימים לומר שהחולי ממרק מה טעם 'הסולח לכל עוניכי הרופא לכל תחלואיכי'". ויש מהראשונים שאכן נקטו שמי שלא יכול שלא להרהר עם התפילין (ואף יש שכתבו "תפילין צריך הנושאם להיותו נקי מעבירות ומהרהורים רעים עד שלא יתחלל שם שמים על ידו להיותו רשע בצורת צדיק" (מאירי שבת מט ע"א)) לא יניחם, וכן פסק הרמ"א (סי' לח סעיף ד), אך מרן כתב בבית יוסף: "ולי נראה דאין לפטרם ממצות תפילין מפני כך אלא יש לכופם בדברים ולמשוך לבם ליראת שמים כדי שיסיחו לבם מדברי הבאי המזיקים לגוף ולנפש ויפנו לבם לקבל עליהם עול מלכות שמים", ובמשנה ברורה (ס"ק טו) הביא דברי הבית יוסף שיכוף ליבו ביראת שמים. אך נראה דלנידון דידן פחות יש לחשוש לדבר זה, משום דדבר ידוע הוא שלקטנים יש פחות יצר תאוה, ולכן אם הוא מניח מגיל עשר אין צריך לחשוש כל כך שיבוא לידי הרהורים²⁵.

24. וברשב"א משמע שהבין קצת אחרת את ההשוואה לאלישע, דכמו שאלישע סילק מעליו את התפילין בשעה שהיה צריך, כך כל אדם לפני שהוא מניח תפילין צריך לדעת בעצמו שיודע לסלק את התפילין מעליו כשצריך להפיה. וז"ל (שם): "תפילין צריכין גוף נקי כאלישע בעל כנפים מאי טעמא אמר אביי שלא יפיח בהן. פירוש צריכין גוף נקי היודע ליזהר שלא יפיח בהן כלומר שיזהר לסלקם בשעה שצריך להפיה".

25. וגם אם ח"ו יבוא, מכל מקום נתבאר דעיקר פירוש 'גוף נקי' הוא שלא יפיח ולא ירדם בהם כדמפרש בבלי, ועוד יש מקום איתנו להקל, דבבית יוסף הביא ראייה מפשט גמרא בסוכה

יודע ללמוד

איתא בטור (סי' לח, ומקורו בספר שימושא רבא): "אמר רבא לא כשר לאנוחי תפילין אלא למאן דקרי תורה נביאים וכתובים תורה במאי בספר בראשית פסוק אחד בנביאים במאי בספר שמואל פסוק אחד בכתובים במאי בספר תהלים פסוק אחד בתלמוד תמניא מתניתא. מנא לן דתנן שמואל הקטן אומר בן עשר שנים למקרא בן י"ג למצות (וביאר הפרישה (אות ט): "אמרו שם הטעם מדאמרו בן י"ג שנים למצות ובן י' למשנה אם כן כשהוא בן י"ג ודאי כבר למד ח' משניות וכו'"), אמר אביי: והוא ידיע לתרגומי בכולהו". ומבואר דלא מספיק שיהיה הקטן (והוא הדין לגדול, אך אנו עוסקים בקטן, וגם דין זה פחות מצוי בגדול) יודע לשמור על הלכות תפילין, אלא גם צריך שגם ידע חלקים מסוימים בתורה. ודבר זה חידוש הוא, דלא מצינו הלכה זו בש"ס, ואדרבא, ההגבלה היחידה שמצאנו לגיל הקטן בתפילין היא שידע לשמור תפילין, וכן כתב הבית יסף בשם ספר התרומה דדין זה תמוהה מהתלמוד דידן²⁶. ועוד הביא הבית יוסף את דברי

דאין איסור להרהר בתפילין, ועיין שם שענה בדוחק ליישב את המאן דאמר דאם לא יכול להרהר עם תפילין לא יניחם, ואכמ"ל. ונראה לי דיש ללמוד מהא דכתב הברכי יוסף בביאור שיטת רש"י, והובאו דבריו לעיל, דאף על פי שהקטן עדיין לא יודע לשמור עצמו שלא להפיח בהם, מכל מקום כיוון דהתחיל להיות 'שייך' במצוות תפילין (כי יודע לשמור עצמו שלא יכנס בהם לבית הכסא) אנו מחנכים אותו להניחם. והכלל העולה מתוך הדברים הוא שאין מדקדקים עם הקטן בכל פרטי ההלכה שמדקדקים עם הגדול, אלא אנו רוצים שיהיה מורגל ב'רוח המצווה', וכבר יהיה רגיל לעשותה, וכשיגדל ישמור על כל דיני המצווה (וכמו שמצינו להתוספות (ראש השנה לג ע"א סוף ד"ה הא) שכתבו דמחנכים קטן בברכות ואינו מצווה ב"לא תישא", וטעם הדבר הוא כמו שכתבנו שאנו רוצים שהקטן יהיה רגיל לברך, אך אין מדקדקים איתו מתי ראוי ומתי לא ראוי לברך. וכן ראינו להמשנה ברורה שכתב בשער הציון (סי' תרנח ס"ק לו) "אלא ודאי דסבירא לה דמצות חינוך הוא רק על עצם המצוה ולא על פרטי המצוה" עיין שם). וכן יש לומר בנידון דידן, דאביו יחנכו לתפילין, ואף על גב דאפשר שיהרהר.

26. וז"ל התרומה (סוף הל' תפילין): "אמנם בתלמוד שלנו לא מצינו כל זה אלא אדרבא פרק לולב הגזול (מב ע"א) גרסינן קטן היודע לשמור תפילין אביו לוקח לו תפילין אף על גב דלא למד במשנה. רק יהא נקי לשמור אותם בטהרה כאלישע בעל כנפים [וכתב לעיל "פירוש שיהא זהיר שלא ישן בהן כשבא לו צורך הפחה זהיר לחלצן עד שיכלה הריח"]... ואיך יש לסמוך עליהם בדבר שתלמוד שלנו חולק עליהם. הילכך כל אדם טהור וזריז לשמור אותם בטהרה יניחם עליו ויארץ ימים ושנות חיים בנעימים". וכתב בבית יוסף דגם האורחות חיים כתב על דברי השימושא רבא כהתרומה.

הרא"ש שהביא את הרב הברצלוני²⁷ דתמה על השימושא רבא, וז"ל הרא"ש (סוף הלכות קטנות (מנחות) בפסקה על השימושא רבא, אחרי ס' לא): "וכתב עליו הרב הברצלוני תמינה טובא על שמושא רבא דכתבי הכא מיהו כתבינן ליה הכא כדאשכחנא יתיה בנוסחאות עתיקי אף על פי שיש בו קצת הוראות נכונות ומינייהו טעות ומינייהו אין הלשון שלו מכוון כלל שיש בו טעיות הרבה לע"ד בלשון ולא ידעי אי אסדרא יתיה רבוותא קמאי או אפשר דאסדר יתיה חד מן תלמידי דרבוותא קמאי על שמם ולא דקדקו בלשונם וטעו במקצת הוראותיו או אולי הני לישנא דלא דייקי ביה טעות סופר הן כגון מקומות הרבה שאומר בהן דתנן על מה שאמר בגמרא... והאי מימרא לא אשכחא בשם רבא בכולי גמרא ולא אפשר למהוי בשם חכם מחכמי התלמוד דלא הוי קבוע בגמרא או באגדתא ואפשר דבעי למהוי האי דכתב אמר רבא כגון רבא דיליה כלומר על שם הרב שלמדו האי שמושא ולא על שם רבא שהוזכר בתלמוד²⁸ (דברים אלו נאמרו על נידון אחר שהובא בשימושא רבא בשם רבא, אבל נראה דהוא הדין לעניינינו)... וכן מה שכתב בשם רבא לא כשר לאנוחי תפילין אלא למאן דקרי תורה נביאים וכתובים וכו' והאי מימרא ליתא בכולי תלמודא ולא אשכחן ליה כלל. ואיכא נמי מאן דבעי למימר שגם הוראה זו אינה עקרית דהא קיימא לן (סוכה מב ע"א) דכל בר ישראל שיודע לשמור תפילין חייב בחנוכה... ע"כ דברי הרב הברצלוני" (וצ"ע למה הטור חלק על אביו וכתב את דברי השימושא רבא). וכתב הבית יוסף ליישב את דברי הטור עם הגמרא: "ורבינו שכתב דברי שימושא רבא, אפשר דסבירא ליה שאין קושיא מההיא דקטן היודע לשמור תפילין אביו לוקח לו תפילין, דהא איכא לאוקמא דוקא בדגמיר, אבל אי לא גמיר לא, אי נמי לענין הנחתן עליו כל היום איירי בשימושא רבא ובפרק לולב הגזול איירי לענין הנחתן בשעת קריאת שמע ותפילה בלבד, אבל כל הפוסקים השמיטו דברי שימושא רבא בזה", וכן בב"ח (ס"ק ה) אחר שכתב דכולם דחו למימרא זו, כתב ליישב כסברא בתרא של הבית יוסף, דכל מה שאסר השימושא רבא היינו כל היום, ומשום יוהרא. ולהלכה נראה דלא סברו הפוסקים כהשימושא רבא (ואולי אין כל

27. ברא"ש לפנינו לא מוזכר הרב הברצלוני בנידון דידן, אך הגהנו בפנים על פי המעדני יו"ט (ועל פי מה שכתב בבית יוסף).

28. ובעלי תמר (על הירושלמי ברכות פ"ב ה"ג) כתב דרך אחרת כיצד מביא מימרא בשם רבא ואצלינו לא מופיעה מימרא זו: "וברור שזה מקור תלמודי מאיזו מהדורא שהגיע ליד הגאונים וכמה שכתב בשו"ת רמ"ע מפאנו סימן ק"ז ובסימן ס"א עיין שם בדבריו והרי זה כבר קרוב לדעת הירושלמי בפירוש גוף נקי אבל מסקנת תלמודן בשבת מ"ט היא כאביי ורבא".

כך הוכחה מפוסקי אשכנז שלא סברו אותו, כיוון דבלאו הכי נהגו שקטן לא מניח²⁹, אך בבגדי ישע (על שר"ע סי' לז סעי' ג) כתב: "מכל מקום עדיף יותר לקיים הכל ויהיה זריז לידע אותן לקיים כל הדיעות".

29. ואף על פי שדברי השימושא רבא לא נאמרו בפירוש לגבי קטן, מכל מקום נראה שבמצב הרגיל רק בקטן צריך להיות שייך דין זה, כי אין גדול שלא למד את הלימודים המוזכרים כאן, ועוד נראה דמסברא יותר נראה לומר דהשימושא רבא מייירי בקטן לחוד, דלא בא לפטור אדם שחייב מדאורייתא בתפילין בגלל שלא למד, דכי מה עיינין לימוד לתפילין, וכן נראה דהבינו הבית יוסף (בתירוץ השני) והב"ח, דוודאי אין כאן בעיה בעצם ההנחה, אלא בפרט צדדי של יוהרא (ומשום פרט צדדי וודאי שאין לפטור גדול שהגיע לכלל חיוב).

